

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəl jurnalin 284-cü (aprel 2010) nömrəsində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qəddir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırımı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılmalıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Necə tarix və hansı tarixçi?

Tarix haqqında əsərə əsas tələbat nədən ibarətdir? Tarixçi mənbələrdən istifadə edərkən nəyi əsas götürməlidir – mənbəni olduğu kimi oxucuya çatdırmaq, yoxsa seçim edib, saf-çürük edib oxucuya öz son fikirlərini çatdırmaq? Bu və buna bənzər sualların müzakirəsi bu yazının yazılma səbəblərindən biridir. Bu məsələ haqqında təhlillərə geniş yer vermək fikrindəyik. Burada, başlanğıc olaraq bəzi tarixçi və filosofların fikri ətrafında söhbət açılır.

Ət-Təbəri (838-923) klassik islam tarixçiləri sırasında ən öndə duranlardan biridir. Onun “Tarix əl-Rusul və-l-Müluk” (“Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi”) adlı çoxcildli (İngiliscəyə tərcümədə indekslə birlikdə 40 cildli) əsəri daha çox “Tarix ət-Təbəri” adı ilə tanınır. Ət-Təbəri hədislərdəki kimi yəqinlik və etibarlılıq, səhihlik məsələsini isnadlara

bağlayır. Bu böyük əsər isnadlarla, əhvalatı söyləyənlər və ya ona şahidlik edənlərin əmələ gətirdiyi zəncirlə bərkidilən hekayələrdən ibarətdir - desək, yanılmırıq. Ət-Təbəri hekayələrin yəqinliyini tam şəkildə isnad

ət-Təbəri

edilən insanların məsuliyyətinə bağlayır: “Oxuculara məlum olsun ki, mən kitabımda hər nədən danışırımsa, o, müəyyən adamların mənə söylədiyi xəbərlərə əsaslanıb. Bu hekayələri mən onları söyləyənlərə aid edirəm və müəlliflərin dediyinə heç cür müdaxilə etmirəm.”¹ “Kimsə bizim kitabda verdiyimiz müəyyən hadisədən dəhşətə gələcəksə, qoy o bilsin ki, bu, bizdən gəlir, bizim işimiz ancaq əhvalatı onu danışanlardan yazıya almaq olub.”² Ət-Təbərinin (və o dövr tarixçilərinin ortalama) fikri bəzi çağdaş tarixçilər tərəfindən tarixə yarıcıddı, yarızarafat verilən tərifi yaxındır: tarix alıntuların (istinad olunmuş ədəbiyyatın) dərkənarlarla genişlənməsindən doğan yazıdır...

Ət-Təbəri, yeri gəldikcə bir əhvalatın, həm sünni, həm şiə variantını, hətta uyğun olduqda (məsələn, yaradılış haqqında) xristian və Zərdüşti variantlarını da verir. O, islamla düz gəlməyən məsələlərə toxunmaqdan da çəkinmir.

Əl-Məsudi (896-956) İbn Xəldunun təbirincə, bütün ərəb tarixçilərinin imamıdır. Onu “ərəblərin Herodotu” da adlandırdılar. Onun tarix üzrə baş əsəri “Mürüc əz-zəhəb və məadin əl-couhər” (“Qızıl çəmənliyi və gövhər mədənləri”) və ya “Qızıl çəmənliyi və gövhər xəzinələri”) adlanır. Ziya Bünyadov bu əsərin adını “Qızıl təmizləmə yerləri və əlvan daş mədənləri” kimi tərcümə etmişdi; ingiliscə

1 Tarikh Al-Tabari, 1/7-8. SUNY Press, 1985-2007

2 Tarikh Al-Tabari, 1/8

Əl-Məsudi

tərcüməsi belədir: “Meadows of Gold and Mines of Gems”. Bu tarix ensiklopediyası islam tarixçiliyinin və ümumiyyətlə, islam elm və sənət dünyasının ən möhtəşəm abidələrindən biri sayıla bilər.

Əl-Məsudi bu əsərinin giriş hissəsində özündən əvvəl gələn tarixçilərin əməyini qiymətləndirir, xüsusi halda Ət-Təbəri və onun tarixə aid əsəri

haqqında yüksək fikir söyləyir: “Başqa heç bir kitab bununla (Ət-Təbəriyə) müqayisə oluna bilməz, bu, bütün digər əsərləri tamamlayır [...]. Başqa necə ola bilərdi?! Müəllif hüquq və ilahiyyatda dövrünün ən savadlı alimi və ən mömin insanı olub!”³

“Hər iqlim oralı olmayanların anlamadığı bəzi kərəmətə, möcüzələrə sahibdir. Elmə bağlı olan elə bir adam yoxdur ki, o, öz ölkələri haqqında məlumat verən yerlilərin dediyi ilə qane olsun, məmnun qalsın. Amma o, ömrünü səyahətlərdə, günlərini araşdırmalarla keçirən, diqqətlə xəzinələr (bilik xəzinələri-H.İ.) kəşf edən və maraqlı nə varsa onları qayğı ilə toplayan kəslərə etibar edə bilər.”⁴

Michel de Montaigne

Michel de Montaigne (1533-1592) öz məşhur “Təcrübələr” əsərində tarixçiləri təsnif etməyə çalışmış, güclü və zəif tarixçilər haqqında maraqlı fikir söyləmişdir; “Mən iki növ tarixçilərin hər ikisini - çox sadədil olanları da, çox dərin və gözüaçıq olanları da sevirəm. Sadədil tarixçilər hadisələri işıqlandırarkən özlərindən heç

nə əlavə etmir, yalnız onlara gəlib çatmış məlumatları yığmaq və bütün baş verənləri diqqətlə yazmaqla məşğuldurlar; onlar həqiqətin dərkini tamamilə bizim öhdəmizə buraxırlar. Dərin tarixçilər qeyd etməyə layiq olanları seçməyi bacarırlar; onlar iki xəbərdən həqiqətə daha uyğun olanı seçə bilirlər. Bizi öz baxışlarına meylləndirməyi əsas hesab etməkdə onlar haqlıdırlar, amma, aydındır ki, belələri çox azdır.

Ara, orta vəziyyət tutan tarixçilər (onlar əksəriyyəti təşkil edirlər) hər şeyi korlayırlar: onlar natamam, qırıq məlumatları çeynəyib-töküb bizə verməyə çalışırlar, onlar tarixin gedişi haqqında öz mülahizələrindən yola çıxaraq hökm verir və beləliklə, tarixin gedişini istiqamətləndirirlər. Bu cür tarixçilər...çox zaman bu və ya digər sözü və ya bir

hərəkəti bizdən gizlədir; bir çox hallarda hadisəni qat-qat çox izah edə bilən də məhz bu gizli qalanlardır”.

Tarix hadisə və faktların zaman axarı ilə mümkün olduğu qədər sistemli (elmi!?) təqdim olunması üzərində qurulur. Bu vacibdir, lakin bu, tarixin ancaq zahiri tərəfidir; bu, birtərəfli tarixdir - inkişaf, təkamül səbəbləri göstərmirsə, hadisələrin mahiyyətini anlamaq olmur. Əsl, dərin tarix inkişafı və təkamülü anlamaq, ayrı-ayrı hadisə və faktlar arasındakı əlaqəni görmək imkanı verən tarixdir. Bunun mərkəzində düşüncənin, fikrin təkamül tarixi dayanır. Fakt və ideyaları birlikdə, bir-biri ilə bağlayaraq sistemləşdirmək zəruridir!

Hegel görə tarix insanların nə düşündüklərini başa düşməkdir, tarix düşüncənin tarixidir. Tarix – keçmiş fikrin, düşüncənin tarixçinin beynində yenidən doğuşudur. **Collingwood** a görə tarixçi fəlsəfi fikir yolundan dönmüş filosofdur; onun məqsədi tarix oyunu oynamaqdır.⁵

Əsas məsələ keçmiş insanların nə düşündüyünü, necə düşündüyünü anlamaqdır. Düşüncə tarixi, müxtəlif insanların necə düşündükləri tarixin mərkəzi məsələsi deyilmi? O dövrdə, o ölkədə baş verənləri anlamaq birinci növbədə bu “düşüncə”, “fikir”, “niyyət bu cür?” prosesini izləməkdən ibarət deyilmi? Burada **A. Einsteinin** uyğun (daha yüksək mərtəbəli) fikri yada düşür: “Mən Allahın bu dünyanı necə yaratdığını bilmək istəyirəm. Məni maraqlandıran bu və ya digər fenomen, bu və ya digər elementin spektri deyil. Mən onun (Allahın-H.İ.) fikirlərini (nə və necə düşündüyünü?!-H.İ.) bilmək istəyirəm. Qalanlar detallardır.⁶ Einstein digər bir yazısında bu fikri, yəni bilmək istəyinin, düşüncənin ən son həddinin ən azı alimlər üçün çox vacib olduğunu vurğulayır: “Biz yalnız təbiətin necə olduğunu, necə qurulduğunu (və təbiət hadisələrinin necə baş verdiyini) bilməklə kifayətlənmirik. İmkan dairəsində utopik və ötkəm (mütəkəbbir) görünən bir məqsədə çatmaq istəyirik - bilmək istəyirik ki, nə üçün təbiət başqa cür deyil, məhz belədir. Alimlər ən yüksək həzzi bunda tapırlar.”⁷

Friedrich Nietzsche (1844-1900) (“Nitşe” kimi oxunur) 1874-də yazılmış “Tarixin həyat üçün faydası və ziyanı”⁸ əsərində tarixdə örnək axtaran mübariz insanlar üçün nəzərdə tutulan tarixi monumental tarix adlandırır. Bu tarix oxucunun fikrinə, düşüncəsinə təsir edir: “o böyük iş, yəni o böyük insanın gördüyü iş olub, o cür insan bir vaxt olub, demək bu mümkün olan işdir, belə bir adam (yenə) ola bilər!”. İndiki zamanda örnək tapılmaya bilər. Öz xalqının keçmişinə hörməti təmin edən tarix antikvar tarixdir. Tənqidi tarix isə bəzən tarixi vurub dağıtmaq, keçmişə məhkəməyə çəkmək ehtiyacından yaranır. Xalqın inkişafı üçün bunların üçü də vacibdir.

3 Historical Encyclopedia entitled “Meadows of Gold and Mines of Gems”, p. 18; bax: Archive> American Libraries

4 Əl Məsudi, səh.8

5 R.G. Collingwood. The Idea of History. An Autobiography. (in Russian) Moskva, 1980; p.149

6 “The Expanded Quotable Einstein”, Princeton University Press, 2000; p.202

7 “О современном состоянии теории поля”; смот: А. Эйнштейн. Физика и реальность. “Наука”, Москва, 1965; с. 265

8 (iki cildə, Moskva, 1990; cild 1

Friedrich Nietzsche

Nietzsche'yə görə tarixi əksər hallarda qalib, müzəffər olan yazır. Tarix insanın istəyinə uyğunlaşdırılır. Buna görə tarix elm deyil. Bəşəriyyətə xəyri olması üçün tarix elm deyil, sənət olmalıdır. Sağlam, yaradıcı həyat üçün mif və illüziyalar vacibdir. Ədalət deyilən şey tarixi məhvə sürükləyir. Tarix mənəviyyata xidmət etməlidir.

T a r i x ş ə x s i y y ə t i n

formalaşmasında həlledici rola malikdir. Dünyagörüşü, dəyərlər sistemi insana həyatda öz yerini tutmaqda kömək edir. Biz əvvəlki nəsillərin məhsuluyuq. Onların uğurlarının və uğursuzluqlarının, yanlış və səhvlərinin, ehtiras və cinayətlərinin məhsuluyuq. Tarixçi yazıçı kimi, rəssam kimi sənət adamı olmalıdır; tarix elm olsa, həyatla əlaqəsi üzülər.

Beləliklə, Nietzsche'nin istəyi elmi tarix deyil, həqiqəti tam aşkara çıxarmağa çalışan tarix deyil, insana "faydalı" tarixdir. Tarixçinin məqsədi obyektiv həqiqət axtarmaq deyil, faydalı olmaqdır. Nietzsche'yə görə Hegelin tarix fəlsəfəsi çox ziyanlıdır. Hegel tarixin sonunu, son məqsədi elan edir (*insan azadlığı*-H.İ.), bu, dözülməzdir, din kimi bir şeydir, tarixi əsl ruhi qüvvələrin-incəsənətin, dinin yerinə qoyur. Bu, insanı yaradıcılıqdan uzaqlaşdırır, onu passivləşdirir. Bu, Allahın Yer üzərində təntənəli yürüşü deməkdir, əslində isə, Allah özü tarixin məhsuludur. Tarixdə son yoxdur, əbədi qayıdış var.

Əslində, tərəqqi Nietzsche'nin dediyi kimi mif və illüziyalarda deyil, illüziyaların dağılmasında, gerçəkliyi dərk etmədədir. Nietzsche'nin tarixçilərə verdiyi mif yaratma missiyasını yazıçılara vermək, yəqin ki, daha düzgün olardı... Miflər və qəhrəmanlar xalqın yaddaşının təşəkkülündə mühüm rola malikdirlər. Eyni zamanda, "Tarixçi tarixi əfsanələrdən ayıran dövrdə tarix meydana çıxdı" demək olar. Mifologiya zaman və məkandan məhrumdur (çox-çox zaman əvvəl, çox qədimlərdə...biri var idi, biri yox idi...). Tarixdə isə zaman və məkan müəyyənləşir.

Daha bir ümumdünya cazibə qüvvəsi (və ya tarixin təhlükəsi...)

Tarix sevilir, maraqlıdır, vacibdir, lakin təhlükəli (hətta çox təhlükəli) də ola bilər.

Kollektiv kimlik, milli, dini, ideoloji kimliklər tarixin təhrifinə, tarixi miflərin yaranmasına səbəb olmaqla millətlər və dinlər, ölkələr arasında gərginliyin artmasına, kin və nifrətə və hətta savaşa gətirib çıxara

bilir. Hisslərin qızışması və ya qızışdırılması qarşı tərəfin səsinin eşidilməməsinə səbəb olur. Bu qrup kimliklərinin, hissələrin qızışdırılmasının arxasında dayananlar arasında tarix birinci yerdə görünür. Daha doğrusu, tarix hadisələrin və faktların şərhini çox zaman birtərəfli aparmaqla fikri bəlli çərçivələr içində salır.

Yazılı qaynaqlarda müəllifin (bu qaynağı yazanın) sevgisi və nifrəti mühüm rol oynayır. Tarix keçmişdə baş verən əhvalatların söylənişi, şərh və təhlilidir. Bu halda şərhələrin müxtəlifliyi, birtərəfli baxış, təəssübkeşlik tarixin təhrifinə, siyasətə tabe edilməsinə, ümumiyyətlə qeyri-obyektivliyə və nəticədə mənfi rol oynamasına da səbəb ola bilər. Friedrich Nietzsche "tarix həyatın qəbirqazanı, məzarçısıdır" deyirdi. **Paul Valery**'yə (1871-1945) görə "tarix idrak kimyasının əmələ gətirdiyi ən təhlükəli məhsuludur. Tarix xalqları sərxoş edə bilər, onlarda yanlış xatirələr doğurur, reflekslərini mübaligələndirir, ...millətləri kədərli, kibrlə, qarşısı alınmaz və anlamsız edir." Tarixin hazırladığı və alovlandığı millətçilik duyğularının, ifrat dini hissələrin zilə qalxması özgələrin aşağılanmasına, başqalarına qarşı laqeydliyə, hətta nifrətə gətirib çıxara bilər.

Səfəvilər və Osmanlılar arasındakı münasibətlərin, savaşların qərəzli və ya təəssübkeş tarixçilər tərəfindən iki fərqli izahı və yazılışı eyni tarixi hadisənin müxtəlif şərh edilməsinə çoxsaylı misallardan biridir. Əslində, tarix belə birtərəfli şərhələrlə, münasibət və yanaşmalarla doludur. Xaç yürüşlərinin avropalıları üçün uğurlu dövrlərinin avropalı tarixçilər tərəfindən şərhində "müqəddəs torpaqlar geri qaytarıldı" deyilir, müsəlman tarixçilər isə bunu "xaçpərəstlər torpaqlarımızı zəbt etdilər" kimi şərh edirlər və tərsinə. Başqa planetdən gəlmiş tərəfsiz tarixçi yəqin ki, bu hadisəni "bu torpaqlar müsəlmanların əlindən avropalıların əlinə keçdi" kimi şərh edərdi.

Eric Hobsbawm yazdığı kimi, "tarix böyük ziyan vura bilər, bədbəxtlik gətirə bilər, çünki indiki işi, hərəkəti qanuniləşdirmək üçün keçmişdən istifadə edilə bilər".

Michael de Certeau (1925-1986) demişkən, tarix bütün halları ilə milliyyətçiliyi və irqçiliyi körükləyir. İctimai fikir yaradır və ya onu yeni düzənə qoyur. Müdhiş bir iqtidar gücü yaradır. Onun iqtidarını təftiş etmək, nəzarət altına almaq çox çətin olur.

Michael de Certeau

9 "Avropanın əzəməti və çöküşü haqqında qeydlər"

Çünkü olub bitənin ya da zamanında olmuş olanın həqiqi bərpası kimi iddia edir özünü. Elm adına öz müstərilərini səfərbər edir və silahlandırır. Baş tarixçilərdən çox daha açıq olan siyasi və iqtisadi iqtidarlar siyasi tarixi öz yanlarına alır, bəhbəh deyir, yönləndirir, nəzarət altına alır, xərcini ödəmək və bəzən də susdurmaq üçün hər şey edirlər. Əldə edilən “gerçək” əslində tam gerçək olmayıb tarixçilərin əsaslandığı, qəbul etdiyi əfsanədir.¹⁰

Əbu-l-Üla əl-Müərrri (973-1057) “Lüzum ma la yalzam” (lazım olmayanın lazımlılığı) və ya qısaca “əl-Luzumiyyət” adlanan şeirlər silsiləsindən: “Hər xalqın öz yalanı (uydurması) var, ancaq adamlar bunu müqəddəs hesab edib inanırlar. Bundan sonra hansı xalq olur olsun “düz yolla gedirəm” deyib öyünə bilərmimi?”¹¹

Əbu-l-Üla əl-Müərrri

“Keçmiş ilə bugün arasındakı çatlaqları” doldurmaqla tarix və kimlik yaradılır. Tarix cazibəli olduğuna görə çox ciddi və çox təhlükəli bir sahədir. **Michelet** demişkən, “ölülər danışmağa başlayırlar”. Lakin tarixçinin ağzından gələn onların (ölülərin) səsi deyil. Bu səslərin yerini tarixçinin postulatı doldurur, o səslərin yerinə tarixçinin yazıları qonur.¹²

Zorla, süni yolla unudurulmuş keçmiş geri çağırılı bilir, sonrakı böyük dəyişmələr, çökmələr, yenidənqurmalar nəticəsində geri gətirilə bilir; hərçənd ki, bu yolda da ifratçılıq özünü göstərir. Məsələn, böyük dövlət və ya imperiya vaxtı beynəlmiləllilik və ya “böyük vətən” hissələrinin hakim güc qazanması ilə söndürülən və ya keyləşdirilən milliyyətçilik imperiyaların dağılması nəticəsində daha qatı şəkildə, yüksək həddə çataraq qayıda bilir.

Gerçəyi ortaya çıxarmaq adı ilə lazım gələni əsaslandırmaq yolu seçilir, bu yolda rəməzlər, ifadələr, şüarlar, müqəddəslər və ideallar yaradılır. Bu yolla insanları inandırmağa çalışıb, onları yeni rəməz və miflərin seyrinə qovuşdurmaq olur.

Tarix gözəldir. Gözəllər diqqəti cəlb edir, gözəlləri sevirilər. Gözəllər ağılı başdan çıxara bilir. Tarixi sevənlər, tarixlə oturub-duranlar, tarixlə yaşayanlar çoxdur. Tarix ağılı başdan ala bilir və bu, bir insanın eşqə düşüb ağılsız, düşünülməmiş hərəkət etməsindən fərqli olaraq xalqlar arası düşmənçiliyə yol açıb, xalqların, millətlərin ağılına çəşdirə bilir.

Tarix siyasiləşdiriləndə elmilikdən çıxır. Lakin tarixin siyasətlə qucaqlaşaraq yaşadığı da bəllidir. “Tarix keçmiş siyasət, siyasət bugünkü tarixdir”

¹⁰ Michael de Certeau. Tarix və Psikanaliz. Türkiyə İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul, 2009. s. 4

¹¹ Michael de Certeau, s. 7

deyirlər. Digər tərəfdən Nietzsche fəlsəfəsinə uyğun olaraq “nə üçün adı həqiqətin qulu olmaq?” sualı da yaranır, bunun da tərəfdarları var.

Birtərəfli baxış mənzərəni tam görməyə imkan vermir

Keçmişdə baş verənlərin təsvir və şərhində həqiqətə yaxın olmağa çalışan tarix elmi birtərəfli təsvirlə kifayətlənə bilərmə? Çox müxtəlif fəaliyyət sahələrinin hər birinin tarixi öyrənilmədən bu çoxtərəfli, çoxüzlü, çoxölçülü keçmişin təsvirində həqiqətə yaxın və az-çox dəqiq olmaq ağılabatandırımı? Siyasi tarix, hərbi tarix, iqtisadi tarix, mədəniyyət tarixi, elm və texnologiya tarixi, təhsil tarixi, din və fəlsəfə tarixi, özəl həyat tarixi,... olmadan hər hansı dövrün, xalqın, dövlətin tarixini dərinləndirən anlamaq, yəqin ki, mümkün deyil.

Tarix yazanların çox böyük qismi siyasi tarix yazmışlar. Lakin dövrün, hadisələrin hər üzünü, hər tərəfini görmədən, məsələyə kompleks şəkildə yanaşmadan tarixi mənzərənin qaranlıq və yarımçıq olacağı şübhə doğurmamalıdır. Məsələn, elm və texnologiya tarixi olmadan bəşəriyyətin keçdiyi mərhələləri və bu günə necə gəldiyini tam anlamaq doğrudan da mümkün deyil. Təbiət elmləri və texnologiya, fəlsəfə və düşüncə tarixini bilmədən onların bugününü anlamaq və dəyərləndirmək, sabaha gedən yola doğru boylanmaq sadəcə mümkün olan iş deyil. Elm və texnologiyanın təbiəti dəyişdirən qüvvəyə çevrilməsini də bura əlavə etsək, bu “xüsusi tarix” olmadan “ümumi tarixin” yarımçıq qalacağı aydındır (“xüsusi” “ümumi”nin tərkib hissəsidir!)

Qədim və orta əsrlər zamanı **ümumdünya tarixi** yazmağa cəhd edilməsi də tarix yazmada çoxtərəfliyin bir təzahürü kimi qəbul oluna bilər.

Qədim Çinin böyük tarixçisi **Ssu-ma Ch'ien**'in (-145- -90) “Shih chi” (və ya “Shi ji”) adlı əsəri əfsanəvi dövrlərdən öz zamanına qədər dünya tarixidir, yəni Çin və onun qonşuları tarixidir. Əsər tək siyasi və hərbi tarixdən ibarət deyil, baxılan dövrlərin mümkün qədər geniş mənzərəsini verməyə çalışır. Sülalələrlə yanaşı mühəndislik, astronomiya, iqtisadiyyat, musiqi və din, təqvim, mərasimlər və s. məsələlərdən də bəhs edir.

Ssu-ma Ch'ien

Əl-Məsudin məşhur “Qızıl çəmənliyi və

¹² Michael de Certeau, s. 36

gövhər mədənləri” əsəri ensiklopedik tarix əsəridir (bu əsərin müəyyən ixtisarlarla ingiliscəyə yuxarıda qeyd etdiyimiz tərcüməsi “Historical Encyclopedia entitled “Meadows of Gold and Mines of Gems” adlanır). Yaradılış tarixi və ya əfsanələri, ümumdünya tarixi, o cümlədən hindlilər, çinlilər, Qafqaz, Türk, Persiya, Babil və Assuriya, Yunan, Roma və Bizans, Misir və məlum Afrika, Avropa tarixləri burada yer almışdır. İslamdan öncə ərəblərin və onların qonşularının tarixi, əfsanə və mifləri, və əlbəttə ki, İslam tarixi mərkəzdə dayanır. Əsərdə fiziki coğrafiyaya, o cümlədən, yer, dənizlər, çaylar, dağlar, 7 iqlim, adalar və sahillərə, etnoqrafik məlumatlara, təbiət, dinlər tarixinə, müxtəlif xalqlarla bağlı təqvim və astronomiyaya da kifayət dərəcədə fikir verilib.

Əbu Reyhan Biruni

Əbu Reyhan Biruni (913-1048) “Kitab əl-Hind” əsərində tarixyazmanın prinsiplərinə toxunub, mədəniyyət, antropologiya, elm və elm tarixi kimi sahələrin geniş və dərin təsvirini verə bilmişdi. Bir sıra elmlərin və elmi istiqamətlərin banisi, ilk ciddi tədqiqatçısı və nəzəriyyəçisi kimi tarixdə yer tutan Biruni məhz bu əsərinin dərinliyi və genişliyinə görə elmi hindşünaslığın banisi hesab olunur. Onun ilk antropoloq və müqayisəli sosiologiya nəzəriyyəçisi kimi şöhrəti də “Kitab əl-Hind”in şöhrəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu kitabda nələr yoxdur?! Cəmiyyət, dinlər, kastalar, dilçilik, qrammatika, yazı sistemi, poeziya, cürbəcür ədəbiyyatlar, müxtəlif elmlər, o cümlədən çox müfəssəl surətdə astronomiya, riyaziyyat, tarix, ilahiyyat, müxtəlif mif və əfsanələr, coğrafiya, zaman və təqvim, müxtəlif ölçülər, astrologiya, ailə, nikah, adət-ənənələr və mərasimlər, məhkəmə və cəzalar...- 80 fəsillik bu kitabda öz əksini tapmışdır!

Friedrich von Schiller

İbn Xəlduna görə həqiqətə çatmaq üçün tarixçilər sivilizasiyanı şəkilləndirən sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və fiziki şərtlərə (yəni, ətraf mühitin hadisələrə təsirinə) fikir verməlidirlər. Məhz bu halda tarix kökü fəlsəfədə olan əsl elmə çevrilir. Böyük şair, dramaturq, filosof və tarixçi **Friedrich von Schiller** (1759-1805) (“Şiller” oxunur) gerçək tarix sahəsini siyasi tarix, incəsənət, din, iqtisadiyyat tarixlərinin məcmusu kimi qəbul edirdi.

Dediklərimiz hər tarixin, tarixə aid hər əsərin

geniş, hərtərəfli olmasını bir tələb kimi irəli sürmüşür. Sadəcə - müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılsa da, bir xalqın, bölgənin və ya dövrün əsl tarixi bütövlükdə insan fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini özündə ehtiva etməlidir - deyirik. Bu mənada müqayisəli tarixin olub-geymiş gerçəkləyə daha yaxın olacağını əminliklə iddia edirik. **Hegel** tarixi əsasən siyasi tarixlə eyniləşdirir. **Marks** iqtisadi tarixin dərinliklərinə gedir, tarixi iqtisadi tarixlə, demək olar ki, eyniləşdirir; digər tarixləri, o cümlədən siyasi tarixi iqtisadi tarixin törəmələri, nəticələri hesab edir.

Yalnız siyasi, iqtisadi, intellektual, bədii, dini, fəlsəfi,...tarixlər birlikdə xalqın, cəmiyyətin, dövrün, hadisələrin təsvirini verib, baş verənlərin az-çox doğru anlaşılmasını təmin edə bilərlər.

Yeni dövrdə tarixyazma hansı pillələrdən keçdi? Bu sual ətrafındakı məsələlər barədə R.G. Collingwood və Francis Fukuyamanın (1952-) fikirləri maraqlıdır.¹³

Siyasi tarix, əsasən 19-cu əsrdə humanitar elmin bir qoluna çevrildi. O, “böyük adamların” fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn “millətə bağlı dövlət” və onun qonşu dövlətlərlə münasibəti tarixindən ibarət oldu. Yavaş-yavaş siyasətdən bir qədər kənarında dayanan, daha çox iqtisadi inkişaf və sosial inqilablarla bağlı olan sosial tarix də yazılmağa başlandı (Marks və s.). Get-gedə cəmiyyətin müxtəlif zümrələri barədə yazan tarix də ortaya çıxdı. İdeyalar tarixi, zəka və mədəniyyət tarixi daha bir maraqlı tədqiqat, elm meydanına çevrildi. İnkişaf və siyasət tarixinin mədəniyyət tarixi olmadan yarımçıq olduğu a n l a ş ı l d ı . T a r i x d ə şəxsiyyətlərin rolu, onun həlledici olub-olmadığı müzakirə mövzusunda çevrildi.

V. İ. Vernadskiy (1863-1945) “Kant və təbiətşünaslıq” əsərində “...elmi düşüncənin tarixi, fəlsəfə, din və ya incəsənət tarixi kimi, heç vaxt hadisələrin həqiqi gedişini olduğu kimi göstərən tam dəyişməz mənzərəni vermək iqtidarında deyil” hökmünü verir.¹⁴

V. İ. Vernadskiy

Müasir dövrdə ağla gələn hər şeyin tarixi işlənilir və yazılır. Dəliliyin tarixi, şəhvetin (seksuallığın) tarixi, ölümün tarixi, klinikaların və həbsxanaların tarixi (Michel Foucault), həzzin və ağrının tarixi, qətl və zorakılığın tarixi, Allahın və İblisin tarixi... – bunları sayıb qurtarmaq mümkün deyil...

(davam edəcək)

13 Francis Fukuyama. The End of History and the Last Man. Free Press. 2006

14 В.И.Вернадский. Избранные труды по истории науки. “Наука”, Москва, 1981. с.191